

u s u l g e r e ğ i

Bu kitap, Richard G. Hovannisian'ın 2002 yılında ABD'de yayımlanan *Armenian Tsopk/Kharpert* (Mazda Publishers) adlı eserinin çevirisidir. Hovannisian'ın editörlüğünde İngilizce olarak basılan ve 14 kitaptan oluşan 'Tarihi Kentler ve Ermeniler' dizisinin tamamı Aras'ın yayın programında yer almaktadır.

Metinde Türkçe olmayan kelimeler *italik* dizildi. Latin alfabesi ile yazılmayan dillerdeki yer ve kişi adları Türkçe çevriyazı kurallarına ve özgün telaffuzlarına göre dizildi. Bazı yerlerin günümüzdeki adları köşeli parantez içerisinde verildi.

Türkçe yazımda Ömer Asım Aksoy'un *Ana Yazım Kılavuzu* (Epsilon Yay.) temel alındı, Necmiye Alpay'ın *Türkçe Sorunları Kılavuzu*'ndan (Metis Yay.) yardımcı kaynak olarak yararlanıldı.

y a y ı n c ı n ı n n o t u

TARİHİ KENTLER ve ERMENİLER

HARPUT

Aras Yayıncılık
İstiklal Caddesi, Hıdivyal Palas 231/Z
34430 Tünel, Beyoğlu-İstanbul
Tel: (0212) 252 65 18 - 243 06 02
Fax: (0212) 252 65 19
info@arasyayincilik.com
www.arasyayincilik.com
Sertifika No: 10728

ARAS - 4444 201

Harpur
Richard G. Hovannisian
Armenian Tsopk/Kharpert

Çeviren
Zülal Kılıç

Yayına Hazırlayan
Artun Gebenlioğlu

Redaksiyon
Gürol Koca

Kapak Tasarımı
Aret Gıdır

Kapak Fotoğrafları

Ön: Harpur Kalesi, Serpil Polat / NarPhotos
Arka: Harpur girişindeki Sunguroğlu Konağı, Muhammet Emin Yazı

© 2000, Richard G. Hovannisian
© 2017, Aras Yayıncılık
ISBN 9786052100080

Baskı
Sena Ofset: 2. Matbaacılar Sitesi 4NB7-9-11 Topkapı-İstanbul
Tel: (212) 613 38 46 / Sertifika No: 12064

Kasım 2017, İstanbul

TARİHİ KENTLER ve ERMENİLER

HARPUT

Editör

RICHARD G. HOVANNISIAN

İNGİLİZCEDEN ÇEVİREN

ZÜLAL KILIÇ



İçindekiler

1	Ermeni Dzopk/Kharpert/Harput.....	9
	<i>Richard G. Hovannisian</i>	
2	Altın Ova: Dzopk/Harput'un Tarihi Coğrafyası.....	45
	<i>Robert H. Hewsen</i>	
3	Harput-Malatya (Dzopk-Melitene) ve Ermeni Kökenleri.....	71
	<i>Vartan Matiossian</i>	
4	Bir Roma Sınırı Olarak Güneybatı Ermenistan: Sophene MÖ 188 - MS 299.....	101
	<i>Everett L. Wheeler</i>	
5	Dzopk/Sophene'nin Beş "Halk"ı.....	143
	<i>Robert H. Hewsen</i>	
6	Khorenatsi ve Vico: Devler Çağı.....	159
	<i>David Stephen Calonne</i>	
7	Sınır Bölgeleri İçin Bir Destan: Sopheneli Zariadris, Asi Aslan, Digenes Akrites ve Ermenistan Mitolojisinde Alcestis Motifi	171
	<i>James R. Russell</i>	
8	Harput'un Ortaçağ Mimarisi.....	213
	<i>Christina Maranci</i>	
9	Fırat (Ermenistan) Koleji'nin Mirası.....	239
	<i>Frank Andrews Stone</i>	
10	İmgeden Kayba: Harput Yazarları ve Taşra Edebiyatı	271
	<i>Krikor Beledian</i>	
11	Harput: ABD Konsolosluğundan Görünüm.....	307
	<i>Barbara J. Merguerian</i>	
12	1915-1916'da Harput.....	363
	<i>Christopher J. Walker</i>	
13	Gölden Gelen Sesler: Gizli Soykırım.....	383
	<i>J. Michael Hagopian</i>	
14	Kalan Ermenilerin Türkiye'nin İç Vilayetlerinden Göçü, 1922-1930	425
	<i>Vahram L. Shemmassian</i>	
15	Vahan Totovents: Taklit ve İtikat.....	457
	<i>Marc Nichanian</i>	
	Katkıda Bulunanlar.....	491
	Harita ve Fotoğraflar Listesi	496
	Dizin.....	502

Önsöz

Bu kitap, UCLA'de düzenlenen, "Tarihi Ermeni Kentleri ve Eyaletleri" konulu uluslararası konferanslar dizisinin üçüncüsü temel alınarak hazırlanmıştır. Dizi, 1997 ilkbaharında Ermeni Van/Vasburagan'ı konu alan ve iki gün süren konferansla başladı; bunu Bağış/Bitlis ve Daron/Muş, Dzopk/Harpur, Garin/Erzurum, Sebastia/Sivas, Dikranagerd/Diyarbakır ve Edessa/Urfa, Kilikya, Kars ve Ani ile İstanbul, Karadeniz-Pontus Bölgesi ve İzmir Ermenilerine ilişkin konferanslar izledi. Bu dizideki konferansların metinleri kitap olarak ayrıca yayımlanmıştır.

Farklı disiplinlerden çeşitli makaleleri belli bir tarz ve format içinde birbiriyle tutarlı hale getirmek çok zordur, büyük sabır gerektirir, makalelerin biçim ve içerikleri en ince ayrıntısına kadar mutlaka incelenmelidir. Bununla birlikte, katılımcı yazarların ifade ettikleri görüşler kendilerine ait. Bu dizinin önceki ciltlerinde olduğu gibi, Dr. Simon Payaslian ve Dr. Vartiter Kotcholosian Hovannisian, meşakkatli yayına hazırlama sürecinin her aşamasında editörle yakın bir işbirliği içinde çalıştı. Ani Sarkissian, gerekli değişikliklerin yapılarak her bölümün yeniden oluşturulmasına yardımcı oldu. Dr. Robert H. Hewsen, Dzopk/Sophene Krallığı'nın, Sophene'nin beş prensliğinin ve Harpur, yani Mamuret ül-Aziz vilayetinin haritalarını hazırladı. Aris Sevag, Dr. Krikor Beledian'ın bölümünü doğrudan Ermeniceden İngilizceye çevirmek gibi zorlu bir işi üstlendi, Armen Aroyan kitabın İngilizce baskısının kapağında yer alan, arka planında Altın Ova'nın bulunduğu büyük Harpur kalesinin renkli fotoğrafını temin etti. Editör, bu konferans makalelerini yayına hazırlarken, bağlantılı fotoğraflarla metinlerdeki tasvirleri daha canlı hale getirmeye çalıştı

Önsözü izleyen bölümler en erken Ermeni merkezlerinden birinin zengin tarihine ve kültürüne değişik disiplinlerden bir bakış sunmaktadırlar. Umarım bu kitap, Dzopk/Sophene/Kharpert/Harpur'ta yüzyıllarca, *Ağed'e* (Büyük Felaket) değin süren Ermeni varlığının daha derinden kavranmasını ve takdir edilmesini sağlar.

1

Ermeni Dzopk/Kharpert/Harpur

Richard G. Hovannisian

Harpur, tarihi Dzopk ya da Dzopats Aşkarh, batıda Fırat Irmağı'ndan doğuda Artsakh ya da Karabağ'a kadar uzanan büyük yayla üzerindeki en eski Ermeni yerleşim merkezlerinden biridir. Ermeni Platosu'nun güneybatı kesiminde bulunan Dzopk'un Mezopotamya ve Suriye ile yakın ilişkileri vardı; kent yüzyıllar boyunca rakip imparatorluklar arasında bir tampon bölge oluşturmuş ve Ermenistan'a girip çıkan kültürel-siyasi akımlar için bir kanal işlevi görmüştü. Dzopk, gerçek anlamda, kadim medeniyetlerin kesişim noktasıydı; Hurri, Urartu, Sami ve Hint-Avrupa halkları, onların âdetleri, dinleri ve dilleri burada karşılaşır ve birbirine karışırdı. Ahamenişlerin askeri amaçla kullandığı meşhur Kral Yolu ile Romalıların ana ikmal güzergâhı Harpur'tan geçirdi. Burada Aradzani'nin, yani Fırat Irmağı'nın kollarının uçtan uca uzandığı verimli bir ova vardı. Parıldayan suları ve dalgalanan başaklarıyla burası Harpur'un Altın Ova'sıydı (*Vosgetaşd*).

Yunanların ve Romalıların Sophene ya da Sophanene olarak bildikleri Dzopk, antik dönemde ve Ortaçağ'da üç ana Ermeni coğrafi-siyasi bölgesinden biriydi; diğer iki bölge doğudaki Büyük Ermenistan (Medz Hayk) ile kuzeybatıdaki Küçük Ermenistan'dı (Pokr Hayk). Ermeni prensleri kimi zaman bağımsız hükümdarlar kimi zaman Roma/Bizans İmparatorluğu'nun müttefikleri olarak veya onlar adına Dzopk'u yüzyıllarca yönetti. Ermeni prenslikleri siyasi yapılanmalar olarak meşruiyetlerini yitirdikten sonra bile, yerel nüfus Arap, Türk, Moğol, Türkmen ve Osmanlı egemenliği altında kuşaklarca varlığını sürdürdü. Bu yüzyıllar boyunca birçok demografik, etnografik ve sosyo-ekonomik değişim meydana geldi. Çok sayıda Kürt ve farklı aşiretlere mensup insan bölgeye göç etti ve bu insanlar

Altın Ova çevresindeki dağlık bölgenin büyük kısmına hükmetti. Yöneticiler toprakları Müslüman ayanlara tahsis ettiklerinden, birçok köylü yarıcıya dönüştü. Hoşgörüsüzlüğün ve kıyımların arttığı dönemlerdeyse kimi Ermeni köyleri din değiştirmeye zorlandı; ancak bunlar genellikle Zaza ve Kızılbaz gibi, ana akım olmayan İslami kimlikleri benimsediler.

Bütün bu zorluklara rağmen, Altın Ova'daki Ermeni yaşamı 1915'e kadar kesintisiz sürdü. ılıman iklim, bereketli toprak ve bol su, Harput kenti ve kalesinin üstünde konumlandığı büyük doğal kayalık arazinin dışında yer alan onlarca köyün geçimine olanak sağlıyordu. Köylüler kuşaklar boyunca, baharın başından sonbahar sonlarına kadar işledikleri tarlalarını sulamak için antik kanal ve su kemeri sistemlerini, Fırat'a doğru uzanan ve ovayı zikzaklar çizerek kesen çok sayıdaki akarsudan yararlanan yaratıcı sulama yöntemlerini kullandılar. Hasat mevsimi, yoğun bir emek ve heyecanlı bir bekleyiş demektir. Her köyde kabak, patlıcan, taze fasulye, bamya, biber, domates, salatalık, şalgam, turp, fesleğen, nane, maydanoz, değişik türlerde üzüm, kavun, karpuz, ceviz, badem, dolgun ve sulu beyaz dut bulunurdu. Bazı köyleri gururlandıran meyve ya da sebzeler vardı. Örneğin Kesriğ'te [Kızılay] üstüne oturulacak büyüklükte lahana yetiştirildiği söylenir. Ama buralarda her şeyden önce, bu büyük ovaya adını veren altın sarısı tahıllar (buğday, arpa, darı ve yulaf) yetiştirilirdi.

Altın Ova'nın idari merkezi Kharpert (Harput) ve Mezre (Mezire; günlük dilde Mazra) [Mezra] ikiz kentlerinde bulunuyordu. Harput kalesi ve kentinin üstüne inşa edildiği dağ yaklaşık 1.500 metre rakımlıydı; kent kendi içinde "aşağı" ve "yukarı" olarak ikiye bölünmüştü ve her birinde Ermeni, Süryani ve Türk mahalleleri bulunuyordu. Başlıca Ermeni mahalleleri Surp Garabed, Surp Isdepanos ve Surp Hagop'tu. Kentin en yüksek noktası olan Surp Hagop mahallesinde bulunan Amerikan misyonerlik yerleşkesi ve Fırat Koleji, meyve bahçeleriyle ve güneye, uzaktaki Toros Dağları'na uzanan Altın Ova'nın nefes kesici manzarasıyla çevrelenmişti. Başlangıçta Ermenistan Koleji adını taşıyan Fırat Koleji, Harput halkı için daimi bir

gurur nişanesi oldu; aydınlanmada büyük bir rol oynadı, tüm vilayete ve ötesine Ermeni öğretmenler ve din adamları temin etti. Çok sayıda tanınmış Ermeni entelektüel ve yazar bu okulda yetişmişti. Amerikalı misyoner ve öğretmenlerin gayretleri, Ermeni Apostolik Kilisesi'ni dolaylı bir rekabet ortamı aracılığıyla daha geniş bir eğitim ağı oluşturmaya teşvik etti. *Kağak* (kent) diye anılan Harput'ta hem Ermeni ilkokulları, hem de bir merkez lise vardı.

Dağın eteğinde görece yeni bir kent olan Mezre bulunuyordu. Bu kent 19. yüzyılın ikinci yarısında sancağın ve Malatya, Arapkir ve Dersim (Hozat) sancaklarını kapsayan Harput'un, yani Mamuret ül-Aziz vilayetinin idari merkezi oldu. Mezre cazip bir kent değildi, ama konumu haberleşme, ticaret ve nakliye açısından Harput'tan daha iyiydi. Birçok Ermeni köylüsü çalışmak ya da iş kurmak için Mezre'ye taşınmış, ama köyleriyle de bağlarını hiç koparmamıştı. Ermeni girişimciler arasında Fabrikatoryan ailesi dikkat çekiyordu; aile öncü bir ipek ve kumaş üreticisi olarak olağanüstü bir başarı kazandığı için bu adı almıştı. Mezre'deki Amerikan destekli bir hastane Batı tıbbının uygulamalarını öğretirken, Fransız ve Alman akademileri –öğrencilerinin büyük çoğunluğu Ermeni gençlerden oluşuyordu– uluslararası bir eğitim imkânı sunmaktaydı. Kentte ayrıca Ermeni ilk ve ortaokulları da faaliyet gösteriyordu.

20. yüzyılın başlarında kentli ve köylü Ermeni çocuklarının çoğu okula gidiyordu. Okuryazarlık erkek çocukları arasında hızla artmaktaydı; birçok köyde de kızlar için, dikiş ve ev işleri eğitiminin yanı sıra okuma, yazma ve aritmetikten oluşan temel bir müfredata sahip ilkokullar vardı. İlkbahardan sonbahara kadar tarım işlerinde küçük çocuklara da ihtiyaç duyulduğundan, okulların çoğunda eğitim belli bir sezonda yapılırdı. Geniş bir aile aynı zamanda bir yardımlaşma ağı demektir; gerek hane içinde, gerekse tarlada gözle görülür bir hiyerarşik düzen vardı. Aile üyelerine yaşlarına ve aile içindeki konumlarına uygun bir görev verilir. Ekmek pişirme, kış için meyve, sebze ve et konserve hazırlama, yün yıkama, tarama ve eğirme gibi ev işleri ortak yapılırdı. Çocuklar ailenin hayvanlarına bakar ve iyi bir ürün alabilmek için beraberce toprağı süren erkeklerle kadınlara tarlalarda yardımcı olurlardı.

Ancak ürün tümüyle köylüye ait değildi. Daha önce de belirtildiği gibi, toprağın çoğunluğunun tapusu Türk ve Kürt beylerinin eline geçmişti. Bu beylerden bazıları köyde ya da civar yerlerde yaşardı, bazılarıysa köye uğramaz, işlerini yönetmek ve hasattan önce üründen alacakları payı saptamak için temsilcilerini gönderirdi. Hasat zamanı mirici de hemen yetişir ve Ermeni Kilisesi, zorunlu olmasa da, köylülerden “bağış” beklerdi. 20. yüzyılın başlarında giderek daha çok sayıda Harputlu erkek ABD’ye gidip gerekli parayı biriktirdikten sonra köyelerine dönmüş, arazi satın almaya başlamış, böylece ekonomik bağımsızlığını artırmış ve bu durum arazi ilişkilerini değiştirmeye başlamıştı. Bu gelişme, etnisiteler ve dinler arası ilişkileri etkileyecek ve 1915’te Ermenilere yapılan mezalimde rol oynayacaktı.

Diğer kadim Ermeni yurtlarında olduğu gibi Harput’ta da günlük işleri ve çetin yaşam koşullarını biraz olsun katlanılabilir kılan şey, kutsal günlerle dolu dini takvimdi. Çok sayıda oruç –bilhassa Paskalya perhizi katı yasaklarla doluydu– olmasına rağmen çok sayıda da bayram günü vardı. Ermeni çocuklarının hemen hepsi bir azizin adıyla vaftiz edildiğinden, bir aziz onuruna kutlanan bir yortu, hanede o azizin adını taşıyan biri varsa ayrı bir kutlama günü haline gelirdi. Düğünlerin yedi gün, yedi gece sürdüğü söylenir. UCLA Ermeni Sözlü Tarih programı çerçevesinde gerçekleştirilmiş mülakatların birkaçında, bir hafta süren bu düğünler gündüzünden gecesine kadar ayrıntısıyla anlatılır. Hemen her sözlü tarih mülakatında anılan, bu bayramların ve şenliklerin ipe çekildiği ve kutlandığı mutlu günler, 1915’te çocukluğun ani yitiminin ve bitmek bilmeyen zulümlerin yol açtığı dehşetle tam bir tezat oluştururlar.

En küçükleri hariç tüm Ermeni köylerinde bir Ermeni Apostolik Kilisesi, daha büyük köylerin önemli kesimindeyse kendi kilise ve okulları olan Protestan ve/veya Katolik cemaatleri bulunuyordu. Harput’un Altın Ova’sındaki Ermeni Apostolik kiliselerine en sık verilen ismin Surp Asdvadzadzin (Meryemana) olması dikkat çekicidir: Meryemana’ya adanmış bu tür yirmiyi aşkın mabet vardı. Tüm köylerde göze en çok çarpan yapı kiliseydi; Tadım, Kesrig [Kızılay], Khule/Khuylu/Tılgadin [Kuyulu] ve Sosrig gibi bazı köylerse

yakınlarında bulunan, hacılara ve yıllık yortulara ev sahipliği yapan, Ortaçağ'dan kalma manastırlarıyla övünürlerdi. Diasporadaki kimi Ermeni toplulukları, geçmişlerine tutunmak için, yeni kiliselerine, soykırım sırasında ya da sonrasında kutsallığına leke sürülen ve yıkıma uğrayan eski kiliselerinin adını vermişlerdir. Örneğin, Whitinsville'deki (Massachusetts) Surp Asdvadzadzin Kilisesi, Pazmaşen [Sarıçubuk] köyündeki eski mabede ithafen inşa edilmiştir.

Harpur'un Altın Ova'sı, ABD, Fransa, Suriye ve diğer ülkelerde yaşayan çok sayıda Ermeni'nin atayurdudur. 19. yüzyılda ve 20. yüzyılın başlarında gerek ekonomik, gerekse siyasi nedenlerle ABD'ye çok sayıda göç gerçekleşti. 19. yüzyılın ortalarından itibaren başlıca Amerikan misyonerlik ve eğitim merkezlerinden biri haline gelen Harpur'taki Amerikan destekli okullar kararlı Ermeni gençlerinin hayal gücünün fitilini ateşlemiş ve entelektüel ufuklarının genişlemesini sağlamıştı. Bu ilk göçmenler, önce Samsun limanına kadar uzun, sıklıkla tehlikeli kara yolculuğunu, ardından İstanbul ve Marsilya üstünden Ellis Adası'na ya da diğer ABD'ye giriş limanlarına uzanan daha da zorlu bir deniz yolculuğunu göze aldılar. Erkeklerin çoğu orada yalnızca birkaç yıl kalıp bir tarla almaya ya da küçük bir işletme kurmaya yetecek miktarda para biriktirince memlekete dönmeye niyetliydi. Eşleriyle çocuklarını, geniş ailelerine emanet etmişlerdi. Ama kader bu adamlara, belki en çok da sevdiklerine acımasız yüzünü gösterecekti, çünkü o kara 1915 yılı onları birbirinden ayıracak, çoğu için bu ayrılık ebedi olacaktı.

Osmanlı İmparatorluğu'ndan Ermeni mülteci akımı I. Dünya Savaşı'ndan sonra da sürdü; yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti, gerçekleştirilen tehcir ve katliamlardan hayatta kalan Ermenilerin çoğunu sınır dışı etti. Harpur'tan ve Malatya, Arapkir, Agn/Eğın [Kemaliye], Çarsacak [Akpazar] ve Çemişgezek civarındaki bölgelerden Halep'e göç edenlerin çoğu daha sonra oradan Marsilya'ya gitti ve ABD'de çıkan çok katı göç yasaları nedeniyle Fransa'da kaldı. Bu mülteciler yoğun olarak Marsilya, Valence, Vienne, Lyons'taki sanayi mahallelerine ve diğer küçüklü büyüklü Fransız kentleri ile Paris'in Alfortville ve Arnouville banliyölerine yerleştiler.

Harputlular gittikleri her yerde kendi köylerinden insanlarla eğitim ya da başka konularda yardımlaşabilmek amacıyla kurulan köy derneklerinin çevresinde toplanarak acılarını hafifletmeye ve ortak anılarına tutunmaya çalıştılar; ilk giden göçmenler de aynı şeyi yaptı, onları izleyenler de. Örneğin ABD'de Hüseyinig [Ulukent], Kesrig [Kızıl], Tadım, Yeğeki [Kumla], Khulaküğ/Khulevank [Şahinkaya], Şentil, Hoğe [Yurtbaşı], Vartatil [Yazıkonak], Perçenc/Pırçenc [Akçakiraz], Morenik [Çatalçeşme], Garmırı/Garmuri [Yedigöze], Sosrig, Pazmaşen [Sarıçubuk], Habusi [İkizdemir], Dzvok, vb. sayısız dernek vardı. Soykırım'dan önce bu gruplar eğitime katkıda bulunmak için köylerine para gönderdiler, büyük felaketten sonra da yine bu köylerden hayatta kalanları kurtarmaya ve onlara yardım etmeye çalıştılar. Zamanla, atayurdunda doğan son kuşağın ölmesiyle birlikte bu dernekler hareketliliklerini yitirdi, sonra birleşerek Pan-Harpur Birliği gibi bölgesel dernekler olarak ayakta kalmaya çalıştılar. Ne var ki, diasporada doğan yeni kuşakların atalarının terk ettikleri köyler ve bölgelerle bağları giderek zayıfladığı için bu birlikler de günden güne güçlerini yitiriyor. Kimi dernekler, Sovyet Ermenistanı'nın başkenti Erivan'da, örneğin Nor (Yeni) Malatya ve Nor Arapkir gibi yeni banliyöler kurulmasını destekleyerek ya da Nor Harpur gibi yakın köylerde ev, okul ve hastane yaptırarak atayurtlarındaki kentlerin ya da bölgelerin anısını yaşatmaya çalıştılar.

Kayıp kent ve köylerden bazıları Ermenice anı kitapları yazıp yayımlayabilen hevesli aydınlara sahip olacak kadar şanslıydılar. Bunlar arasında Vahe Hayg'ın *Kharpert and Its Golden Plain* (Harpur ve Altın Ova'sı) adıyla çevrilen, yaklaşık 1.500 sayfalık, son derece değerli, hacimli kitabını ve diğer yazarların Malatya, Arapkir, Agn/Eğgin [Kemaliye], Çarsacak [Akpazar], Çemişgezek sancak ve eyaletleri yle Pazmaşen [Sarıçubuk], Habusi [İkizdemir], Hüseyinig [Ulukent], Morenik [Çatalçeşme], Perçenc/Pırçenc [Akçakiraz], Tadım ve Dzvok gibi köyler hakkında yazdıkları kitapları sayabiliriz.¹ Hayatta kalanlardan

1 Bkz. şu yayınlar: Vahe Hayg, *Kharpert yev anor vosgeğen taşdı: Huşamadyan azkayin, badmagan, mşagutayin yev azkakragan* [Harpur ve Altın Ovası: Ulusal, Tarihi, Kültürel ve Etnografik Anı Kitabı] (New York: Kharpert Compatriot Union, 1959); Manuk G. Çizmeciyen, *Kharpertü yev ir zavagneri* [Harpur ve Ev-

birçoğunun felaketten önce, o sırada ve daha sonra yaşananlara ilişkin yazdığı yayımlanmış ve yayımlanmamış anılar da mevcut; ancak bu cehennemi yaşayanların büyük bir bölümü sonuna kadar sessiz kaldılar ve bu trajedinin tüm çıplaklığıyla kendini göstermesine ancak en savunmasız anlarında müsaade ettiler.

latları] (Fresno, CA: M.G. Jizmejian, 1955); Arşag Alboyacıyan, *Badmutyun Malatyo Hayots* [Malaty  Ermenilerinin Tarihi] (Beyrut: Sevan, 1961); Garabed Benneyan, *Malatyo değakrakan yev azkakragan aşkhadasirutyun* [Malaty  Coğrafyası ve Etnografisine Dair] (Beyrut, 1961); Antranik Polatyan, *Badmutyun Hayots Arağgiri* [Arapkir Ermenilerinin Tarihi] (New York: Arabkir Union, 1969); der. Arakel Keçyan, haz. Mıgırdıç Barsamyan, *Agn yev Agntsik* [Eğin ve Eğinliler] (Paris: Compatriotic Association of Eguen [Agn] in America, 1952); Toros Azadyan, *Agn yev Agntsik* (İstanbul: H. Aprahamyan, 1943); Kevork S. Erevanyan, *Badmutyun  arsancaki Hayots* [Çarsancak Ermenilerinin Tarihi] (Beyrut: G. Doniguan, 1956); Hampartsum Kevorkyan, * mışgazag yev ir k ğe-ni* [Çemişgezek ve Köyleri] (Boston: Baikar Press, 1959); Haygazun  azaryan, *Badmakirk  mışgazagi* [Çemişgezek Tarihi] (Beyrut: Hamazkayin, 1971). Belli köylere ilişkin bazı yapıtlar şunlardır: G. H. Aharonyan, *H senig* (Boston: Hairenik, 1965); Abdal Golej Boğosyan, *Pazmaşeni intartsag badmutyunu: İr himnat-rutyunen miņev verĉin oreri* [Tüm Hatlarıyla Pazmaşen Tarihi: Kuruluşundan Son Günlerine] (Boston: Baikar Press, 1930); Vartan Khosrovyan, *Pazmaşeni badmutyunu: k ği gyanken* [Pazmaşen Tarihi: Köy Hayatı] (Newton Upper Falls, MA: yayınevi yok, 1930); *Mer k ği Tadım (hin yev nor jamanagnerun)* [K y m z: Tadım (Eski and Yeni Dönem)], haz. ve  ns z Kurken Mikhitaryan (Boston: Tadem Educational Society, 1958); Levon Gdcikyan, *Morenig yev ir sev darin* [Morenig ve Kara Yılı] (Antilyas: Kilikya Katolikosluğu, 1969); G reğ Khrayan, *Dzovk-Gölcük* (Marsilya: Arara, 1927). Bu tür yapıtlardan çok azı İngilizceye  evrilmiştir. Bunlardan bazıları için: Marderos Deranian, *Hussenig: The Origin, History, and Destruction of an Armenian Town*,  ev. ve düzeltme H. M. Deranian (Belmont, MA: Armenian Heritage Press, 1994); haz. Manoog B. Dzeron, *Village of Parchanj: General History (1600-1937)*,  ev. Arra Avakian (Fresno: Panorama West Books, 1984), Ermenice orijinali: *Pır eņ K ğ: Hamaynabadum (1600-1937)* (Boston: Baikar Press, 1938); haz. Vatche Ghazarian, *A Village Remembered: The Armenians of Habousi* (Waltham, MA: Mayreni Publishing, 1997), Ermenice orijinali: *Habusi k ğin badmutyun* [History of the Village of Habusi].

ERMENİ HARPUT: ETNİK KÖKENDEN YİTİME

Ermeni Harput ve onun Altın Ova'sından geriye yıkıntılardan ve anılardan başka bir şey kalmadı. UCLA'ın "Tarihi Ermeni Kentleri ve Eyaletleri" başlıklı konferans dizisinin hedeflerinden biri, geleneksel Ermeni bölgelerinin antik dönemlerden günümüze kadar geçirdiği değişimleri farklı disiplinlerden yararlanan bir bakışla inceleyerek bu anıları korumaktır. Elinizdeki kitapta, Ermeni Dzopk/Harput'un tarihini ve edebiyatını, destanlarını ve dinini, siyasi ve eğitimsel hareketliliğini ve son günlerini çeşitli açılardan inceleyen on üç yazar bir araya getirilmiştir.

Kitaptaki birkaç bölümde, Dzopk/Sophene/Harput'taki mutlak Ermeni egemenliğinin başlangıcından MS 6. yüzyılda sona ermesine kadarki süreç, Ermeni destanları ve erken Ermeni tarihine ilişkin ilk kayıtlar ışığında incelenmektedir. Ermenilerin kökenleri konusu, karmaşık ve oldukça tartışmalı bir konudur. Ermenilerin Küçük Asya'ya Trakya'dan göç ettiklerini gösteren klasik Yunan kaynakları yeniden incelenmiş, yeniden yorumlanmış ve sorgulanmıştır. Gerek arkeolojik, gerekse dilbilimsel çalışmalar, Ermenilerin, sonradan Ermeni Platosu olarak anılacak büyük yaylalardaki mevcudiyetinin milattan önce 1. milenyumdan çok daha eskiye dayandığına işaret eden güçlü kanıtlar sunmuştur. Buradan yola çıkarak şu sonuca varabiliriz: Ermeni halkının nihai oluşumuna katkıda bulunan unsurlar ne olursa olsun, açıkça teşhis edilebilen bir Ermeni etnisitesinin ortaya çıkışı bu yaylada olmuştur.

Vartan Matiossian, Harput ve Malatya (Melid, Melitene) bölgesinin tarihini milattan önce dört binden başlayarak milattan önce bin yılına kadar inceliyor ve burada çok erken dönemlerde bir Hint-Avrupa varlığının olduğu, Hayasa-Urmeahılar ve Muşkiler gibi gruplardan bir Ermeni kimliğinin ortaya çıktığı savını destekliyor. Bu gelişmelerin tarihsel kaydının, Movses Khorenatsi'nin yazdığı Ermenilere ilişkin ilk tarih kitabındaki, Torkom hanedanını merceğine alan öykülerde ve Dork Ankeğ'le ilgili mitlerde korunduğunu belirtiyor. Yazar sayıları giderek artan kanıtların, Zuppa/Dzupani/



Harput Kalesi ve Ermeni mahalleleri